

معرفی نسخه‌های خطی کلیات حزین لاهیجی در مرکز

بین‌المللی میکروفیلم نور، هندوستان

فاطمه عطارپور بندرآبادی*

شیخ محمد علی حزین لاهیجی، عالم، عارف، شاعر و مبارز خستگی ناپذیر قرن دوازدهم هجری در بیست و هفتم ربیع‌الآخر ۱۱۰۳ هجری در اصفهان چشم به جهان گشود.^۱ بعد از هجوم افغانه به اصفهان در سال ۱۱۳۵ هجری، از آن شهر فراری شد و با پشت سر گذاشتن مدتی سرگردانی در سال ۱۱۴۶ هجری از ترس نادر شاه به سوی هند رفت و بنارس شهر مقدس هندوان را به‌عنوان مأمن و مأوی خویش برگزید.

از بنارس نروم معبد عام است اینجا هر برهن، پسر لجهمن و رام است اینجا^۲ او در شب یازدهم جمادی‌الاولی ۱۱۸۱ هجری در سن هفتاد و هفت سالگی پس از حدود سی و پنج سال گذران عمر در سرزمین هفتاد و دو ملت، در بنارس دار فانی را وداع گفت و در آرامگاهی که خود در محله فاطمیان بنارس ساخته بود، مدفون شد.^۳ حزین از احفاد شیخ تاج‌الدین ابراهیم زاهد گیلانی (ف: ۷۰۰ ه) عارف معروف قرن هفتم است. و با پرورش در دامان خانواده‌ای دانشمند و متقی به فراگرفتن قرآن و علوم قرآنی و مطالعه کتب مقدس چون انجیل و تورات پرداخت و در محضر پدر و عم بزرگوارش و استادان نام‌آوری چون ملا شاه محمد شیرازی، ملک حسین قاری،

* دانشجوی دکتری دانشگاه جواهر لعل نهرو، دهلی‌نو.

۱. حزین لاهیجی، شیخ محمد علی: تذکره‌الاحوال، چاپ لکهنو، ص ۱۰.

۲. همان، ص ۱۰۳۱.

۳. بهار، محمد تقی: سبک‌شناسی، ۳ جلد، انتشارات امیرکبیر، تهران، چاپ دوم ۱۳۳۷، ج ۳، ص ۳۰۴.

شیخ خلیل الله طالقانی، شیخ بهاء‌الدین گیلانی، آقا هادی مازندرانی، میرزا کمال‌الدین فسوی، حاج محمد طاهر اصفهانی، امیر سید حسن طالقانی، مسیحای طبیب، شعیب کلیمی، مولانا لطف الله شیرازی و مولانا محمد صادق اردستانی، دانش‌های گوناگون مانند صرف و نحو، فقه، منطق، تجوید، قرائت، حدیث، عرفان، تفسیر، هیأت، طب، ریاضیات، تعالیم زرتشت و بالاخره حکمت نظری و عملی را فراگرفت و با سفر به شهرهای مختلف ایران، شبه قاره، حجاز و عراق از هر خرمنی خوشه‌ای چید و آثار متعددی را از خود به‌نظم و نثر در عربی و فارسی به‌یادگار گذاشت.

حزین خالق آثاری مثنوی چون: رجم الشیاطین، فرس‌نامه، رقصات حزین، دستورالعقلا، رساله در چگونگی مروارید، رساله در خواص الحیوان، تذکرة الاحوال، تذکرة المعاصرین، مفرح القلوب و... و کتبی در نظم چون تذکرة الشعرا، تاریخ حزین، دیوان اشعار، کلیات شامل قصاید، غزلیات، قطعات و مثنوی‌های صغیر دل، حدیقه ثانی، خرابات، چمن و انجمن، مطمح‌الانظار، فرهنگنامه و تذکارات‌العاشقین است.

علی قلی خان واله داغستانی - دوست و معاصر حزین - در تذکرة ریاض‌الشعرا، از او این چنین یاد می‌کند:

”الحق امروز سخندانی مثل او در روی زمین وجود ندارد و پایه سخن را به‌جایی رسانیده که شهباز اندیشه در تصور رفعتش پر می‌زند. جامع انواع طرز سخن و حاوی اقسام روش این فن در عهد خود است“^۱.

بنابر موضوع مقاله - معرفی نسخ خطی کلیات حزین - ضرورت ایجاب می‌کند توضیحی مختصر در مورد کلیات حزین داده شود.

کلیات حزین مبتنی بر دیوان چهارم حزین و مشتمل بر غزلیات، قصاید، قطعات و مثنویها است. حزین تدوین چهارمین دیوانش را در دوران اقامتش در مشهد شروع کرد و ابیات مندرج در دیوان چهارم - که حدود ۶۵۰۰ بیت است - در سه دیوان قبلی او نیستند. به‌گونه‌ای که خود عنوان می‌کند:

۱. واله داغستانی، علی قلی خان، ریاض‌الشعرا، تصحیح پروفیسور شریف حسین قاسمی، کتابخانه رضا رامپور، اترپردیش، هند، ۲۰۰۱ م، باب‌الحا، ص ۲۰۰.

”و چون دامنی از گهرهای یتیم در آن سه عقد شاهوار درنیامده، پریشان و ریخته بود، سلطان وقت، خازن اندیشه را به‌انتظام آن گماشته در این درج گرانی گذاشت“^۱.

و تاریخ تدوین آن را این چنین ذکر می‌کند:

هزار و یکصد و پنجاه و پنج هجری بود که گشت نسخه دیوان چهارمین سپری^۲ حزین با اینکه شاعر سبک هندی است اما اشعار او روانی و شیوایی سبک خراسانی، مضمونهای عارفانه و عاشقانه سبک عراقی و تمثیل‌های سبک هندی را در خود دارد. او در شعر خود اشتیاق و شور و التهاب سبک عراقی را با آرایشگری‌ها و مضمون‌پردازی‌های سبک هندی آمیخته است و چون شیوه استفاده او از این آرایشگری‌ها و مضمون‌پردازی‌ها همانند آثار سبک خراسانی توأم با سادگی و پرهیز از تکلف و تصنع است می‌توان او را تعدیل‌کننده سبک هندی دانست. بنابراین سخن او از یک سو دربردارنده عناصر ادبی سبک هندی و از سوی دیگر متضمن ویژگیهای نهضت بازگشت ادبی است.

او از میان قالبهای مختلف شعری در غزلسرایي تبخّر بیشتری داشته است. در غزلهایش، گرایشی فراوان به سبک عراقی و به اشعار سعدی و حافظ دارد و اگر نگوئیم طعم شعر او، طعم شعرای سبک عراقی است، بدون تردید می‌توان ادعا کرد او در زمره شعرایی است که از غوامض شعری بعضی از شاعران سبک هندی بر کنار است. و مسلم است که اقامت چند ساله حزین در شیراز و توجه و علاقه خاص او به حافظ و سعدی، در این روانی و روشنی غزل او عاملی مؤثر بوده است.

حزین غزلهای عارفانه خویش را به پیروی از حافظ و غزلهای موجز خود را با الهام از سعدی به نحوی بسیار دلنشین سروده و پس از سعدی و حافظ تأثیر مولانا در اشعار او و توجه او به مولانا نمایان است. غزلهای شاعرانی چون عراقی، نظیری نیشابوری و شاه قاسم انوار توسط او تضمین شده است.

۱. حزین لاهیجی، شیخ محمد علی: تذکره‌الاحوال، چاپ لکهنو، ص ۱۴۷.

۲. همان، ص ۱۴۹.

او در سرودن قصیده نیز تبصری بسزا دارد و با سرودن قصیده‌های مطول و با آوردن قافیه‌های دشوار، مهارت و استادی خود را در قصیده نیز به‌ظهور رسانده است. از میان چهل قصیده او به‌جزء چهار قصیده متفرقه، نیمی از آنها در مدح مولای متقیان علی^(ع) و بقیه در مدح پروردگار و پیامبر و دیگر بزرگان و پیشوایان دین است. و اما مثنویهای او عبارتند از:

صفیر دل: مثنوی عرفانی حدود ۶۷۰ بیت با دیباچه‌ای به‌نثر که حزین در سال ۱۱۷۲ هـ سروده است.^۱

حدیقه ثانی یا حدیقه دومین یا ودیعه‌البدیعه یا ودیعه‌البدایع: مثنوی عرفانی که حزین به‌تقلید از حدیقه‌الحقیقه سنایی در سال ۱۱۷۳ هجری سروده است و در آن از هفتاد سالگی خود یاد می‌کند:

عمر هم در جوار هفتاد است مشّت خالی مرا پر از باد است
او در این مثنوی به‌حقیقت ظهور و تجلی ذات واحد در تعینات و کثرات اشاره دارد و انسان را آئینه جمال و جلال الهی و شجر طور هستی می‌داند.
ابن یوسف عنوان می‌کند که حزین به‌نام این مثنوی اشاره‌ای نکرده است و از بیت زیر نام حدیقه ثانی را می‌توان برایش برگزید:

عندلیب قلم ز طبع حزین طلبیدی «حدیقه دومین»
و بنا بر گفته آقا بزرگ تهرانی در الذریعه (۱۹:۱۵۷) بهتر است «حدیقه دومین» نامیده شود.^۲

خرابات: مثنوی کوتاه در چهار صد و هفتاد بیت که نام آن را از واژه‌ای که در سرآغاز آن آمده، گرفته‌اند.^۳

ثناهاست پیر خرابات را که شست از دلم لوٹ طامات را
اما حزین خود عنوان می‌کند:

۱. منزوی، احمد: فهرست مشترک نسخه‌های خطی پاکستان، سیزده جلد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۷۰، ج ۸، ص ۱۱۳۰.
۲. همان، ص ۱۱۳۱.
۳. همان، ص ۱۱۲۷.

”و در آن مرا به طرز بوستان سعدی و آن نوع سخن گستری رغبت افتاد شروع در گفتن نموده آن مثنوی را خرابات نام نهادم... و یک هزار و دو صد بیت گفته شده اما صورت انجام نیافت“^۱

چمن و انجمن: مثنوی عرفانی حدود ۳۰۰ بیت که حزین به سال ۱۱۴۳ هـ در سن سی و هفت سالگی سروده است.^۲

مطمح‌الانظار: مثنوی‌ای کوتاه به تقلید از مخزن‌الاسرار نظامی گنجوی که حدود ۱۱۲ بیت است.^۳

فرهنگنامه: مثنوی کوتاه در ۳۵۰ بیت است.^۴

تذکره‌العاشقین یا تذکارات‌العاشقین: مثنوی است در برابر «لیلی و مجنون» نظامی گنجوی حدود ۱۴۰۰ بیت.^۵ از مطالعه کلیات حزین استنباط می‌گردد که او تذکره‌العاشقین را بعد از چهل سالگی سروده است.^۶

چل سال ز عمر بی‌وفا رفت تن ماند ز جنبش و قوارفت

در مرکز میکروفیلم نور به‌همت والای احیاء‌کننده نسخ خطی و میراث فرهنگی و ادبی ایران زمین در خارج از کشور، جناب دکتر مهدی خواجه‌پیری، شش نسخه از کلیات حزین وجود دارد؛ که در ذیل معرفی می‌شوند:

۱- نسخه‌ای از دیوان چهارم حزین لاهیجی به شماره کتابخانه ۳۰۸ و ۳۱۰ - ۳۴/۱ جی.اچ. از کتابخانه مولانا آزاد علیگره و به شماره میکروفیلم ۴۳۱/۱ و ۴۳۱/۲ در مرکز میکروفیلم نور است که در واقع هردو یک نسخه هستند و شماره ۴۳۱/۲ ادامه نسخه ۴۳۱/۱ است. این نسخه مشتمل بر ۵۷۲ برگ ۱۵ سطری با خط نستعلیق کاتبی به نام

۱. حزین لاهیجی، شیخ محمد علی، نسخه خطی کلیات حزین (کتابخانه ادبیات اردو، حیدرآباد)، مرکز بین‌المللی میکروفیلم نور، هندوستان، دهلی‌نو، شماره سی.دی. ۲۱/۳.

۲. منزوی، احمد؛ فهرست مشترک نسخه‌های خطی پاکستان، سیزده جلد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۷۰، ج ۸، ص ۱۱۲۷.

۳. همان، ص ۱۱۳۱.

۴. همان، ص ۱۱۳۰.

۵. همان، ص ۱۱۲۶.

۶. حزین لاهیجی، شیخ محمد علی: کلیات حزین، ص ۹۰۱.

«داد بیک ولد محمد امین بیک بن مرداد الله بیک» نوشته شده است. در صدر نسخه مهر و دستخطی قلمی شده است که قسمتهای خوانده شده آن از این قرار است.

«... خلیفه‌الرحمانی حضرت احمد شاه ابدالی کلیات شیخ علی حزین که مصنف برای فرستادن نواب قطب‌الدوله قطب‌الملک بدست خود محرر نموده حرفی از کلام خود نگذاشت فقیر بی‌بضاعت بخطاب به نواب احمد خان بنگش در ریاست عظمه سلطانی... بلده فرخ‌آباد... واصل گنجخانه احقر شد».

در آغاز فهرستی یک صفحه‌ای وجود دارد و در آن ذکر کرده که این چهارمین دیوان همایون فال است. به‌طور کلی این نسخه مشتمل بر دیباچه، قصاید و مقطعات، غزلیات، متفرقات غزلیات، رباعیات، مثنویات و خاتمه است.

دیباچه نسخه در چهار برگ آمده و بعضی از صفحات آن محشی است.

آغاز دیباچه:

افتتاح نامه نام‌آوران کیهان خدیو سخن و مفتاح ابواب فیوضات خمخانه قدسی باده‌های مردافکن ستایش متکلمی است ذوالمن که اعتراف به حکمتش را رطب‌اللسانان یونانکده خاک با مسبحان افلاک همداستانند و...

او در دیباچه در مدح کلام خود می‌فرماید:

حزین از تقاضای همت بر آنم	که خوان سخن را باخوان فرستم
ز شوری که از سینه‌ام موجزن شد	به زخم جگرها نمکدان فرستم
شکنج قفس تنگ دارد دلم را	صفیری به مرغ گلستان فرستم
ز خاک ره کلک آهو خرامم	شمیمی به ناف غزالان فرستم
رطبه‌های شیرین تر از قند مصری	به رطب‌اللسانان عدنان فرستم
درین قحط سال بلاغت حدیثی	به معجز بیانان قحطان فرستم
چو برقع گشایم ز رخسار معنی	فروغی به خورشید تابان فرستم
کلام من از فهم شاعر برون است	مگر ارمغان حکیمان فرستم
بر آنم که اوراق اشعار خود را	چو شیرازه بدم به لقمان فرستم ^۱

و ذکر می‌کند که این نسخه در سال ۱۱۵۵ هجری به اتمام رسیده است.

۱. این قطعه را حزین از هند به سید افاضل امیر صدرالله بن فموی رضوی در نجف اشرف فرستاد.

هزار و یکصد و پنجاه و پنج هجری بود گذشت نسخه دیوان چهارمین سپری
بعد از دیباچه، قصاید و مقطعات مشتمل بر یکصد و هفت قصیده و چهل و شش
قطعه ذکر شده است.

آغاز قصاید:

غیر نفی غیرت یکتای بی‌همتاستی نقش لا در چشم وحدت بین من آلاستی
انجام قصاید:

دست از دامان کبریایت افتاده قصیر قیصران را

آغاز قطعات:

یا خاتم النبیین غمخوار عالمی تو پیش تو چون نالم از جور آسمانی
انجام قطعات:

رستی آنگه بدرد ما که چو ما خامه کبری بدست و بنگاری

نسخه مذکور مشتمل بر یک هزار و چهار صد و چهل و چهار غزل است که
قافیه‌ها به ترتیب حروف الفبا ذکر شده‌اند. در این قسمت بعضی از صفحات افتاده است.

آغاز غزلیات:

درین دریای بی پایان درین طوفان شورا فزا

دل افکندیم بسم الله مجریها و مرسیهها

انجام غزلیات:

دی ماه روزگارست^۲ لختی حزین خمش کن

دستان زن قلم را از داستانسراییی

بعد از غزلیات، هفتصد و هفتاد و سه غزل با عنوان متفرقات غزلیات ذکر شده
است.

آغاز متفرقات غزلیات:

حق تعلیم دارم خوش قدان بوستانی را که سرو از مصرع من یاد می‌گیرد روانی را

۱. در نسخه «پی» ضبط شده است.

۲. در نسخه «روزگارست» ضبط شده است. از ویژگی‌های نسخه به‌کاربردن «ک» به‌جای «گ»، «پی» به‌جای «بی»، متصل نوشتن ضمیر اشاره به‌اسم مثل «اینکوس» به‌جای «این کوس» و مواردی نظیر اینها است.

انجام غزلیات:

حزین از همّت مردانه دارم شرمساریها اگر دریا و کان در دامن سایل کنم خالی
رباعیات نسخه مشتمل بر چهارصد و هشتاد و چهار رباعی است.

آغاز رباعیات:

ای چشم و چراغ جان غمدیده ما در راه تو خاک شد دل و دیده ما

انجام:

کوثر نسب است آب حیات سخت گرد از نفس ناله فروشان بردی
بعد از رباعیات، مثنویهای صفیر دل (۲۱ برگ)، ودیعة البدیعة (۴۴ برگ)، خرابات
(۱۶ برگ)، چمن انجمن (۱۰ برگ)، مطمح الانظار (۵ برگ)، فرهنگنامه (۱۱ برگ) و
تذکرة العاشقین (۱۵ برگ) به ترتیب آمده‌اند.

آغاز مثنوی صفیر دل:

بسمله. له الحمد فی الاخرة و الاولى و السلام علی سیدنا المصطفی و اله خیر
الوری یک صفیر دل...

به‌تاهای شایسته دلدار را سپاس فراوان ز ما یار را

انجام:

نی سوره تاریخ اتمام یافت قلم با صفیر دل انجام یافت
آغاز مثنوی ودیعة البدیعة:

کلما فی الوجوه لیس سواه وحده لا اله الا هو

انجام:

سرو برگ سخن سرایی کو کلشی یزول الا هو
آغاز مثنوی خرابات:

ثناهاست پیر خرابات را که شست از دلم لوٹ طامات را

انجام:

خرابات با فیض بنیاد باد خراباتیان را درون شاد باد
آغاز مثنوی چمن انجمن:

به‌نام آنکه آذر را چمن ساخت دل دوزخ شرر را انجمن ساخت

انجام:

دلش گنجینه راز محبت زبانش نکته‌پرداز محبت
 آغاز مثنوی مطمح‌الانظار:
 ای دل افسرده خروشت کجاست خامشی از زمره جوش کجاست
 انجام:

صبح خرد چون علم خود فراشت نیل شقاوت^۱ به جبین جهل داشت
 آغاز مثنوی فرهنگنامه:
 به نام نگارنده هست و بود فرازنده این رواق کبود
 انجام:

نهفتن سخن را ز نابخردان صواب است مگشای بیجا زبان
 آغاز مثنوی تذکرة‌العاشقین:
 ساقی ز می^۲ موحدانه ظلمت بر شرک از میانه
 انجام:

دریاب حزین بی‌نوا را محروم مکن کمین گدا را
 در پایان، خاتمه نسخه در سه برگ آمده است و کاتب ذکر می‌کند که خاتمه را در
 آخر دیوان حزین به قلم خود ثبت فرموده بود و او از خط مبارک ایشان نقل کرده است:
 هرکه خواند دعا طمع دارم زانکه من بنده گنه‌کارم
 ۲- نسخه‌ای به شماره کتابخانه ۳۰۹ - ۴۸/۳۴ جی.اچ. از کتابخانه مولانا آزاد علی‌گره
 و شماره میکروفیلم ۴۳۴/۱ در مرکز میکروفیلم نور است. این نسخه ۲۲۰ برگه به خط
 نستعلیق و فقط مشتمل بر ۷۲۲ غزل از کلیات حزین است. آغاز آن افتاده و با غزلی
 با این بیت شروع می‌شود.

بزم وصل‌ست و غم هجر همانست که بود دل پر از حسرت دیدار چنان‌ست که بود
 و به غزلی با مطلع:
 منم شب‌نم که با جذب هوا از خاک برخیزم چو آه گرم از دل‌های آشناک برخیزم
 و با انجام:

۱. در نسخه این کلمه «شقات» ضبط شده است.

۲. در نسخه «می» ضبط شده است.

درین دیر خمارانگیز دارد هرکسی جاهی نشینم بر سر خم چون ز پای تاک برخیزم
پایان می‌پذیرد و متأسفانه در بسیاری از جاها کلمات کمرنگ و قابل خواندن
نیست.

۳- نسخه‌ای به شماره کتابخانه ۳/۳۴۵: ۵-۲۶۶ از کتابخانه انجمن ترقی اردو، دهلی‌نو و
شماره میکروفیلم ۴۷/۲ در مرکز میکروفیلم نور، که مشتمل بر ۲۳۸ برگ ۱۹ سطری و
به خط نستعلیق است.

این نسخه دربرگیرنده دیباجه، سی و نه قصیده، چهل و شش قطعه، هزار و صد و
شصت و چهار غزل، سیصد و سی رباعی، چهار قصیده متفرقه و چهارصد و بیست و
پنج غزل تحت عنوان متفرقات غزلیات و مثنویهای چمن انجمن، خرابات، مطمح‌الانظار،
فرهنگ‌نامه و تذکرة‌العاشقین است. در دیباجه سال نگارش کتاب ۱۱۵۵ هجری ذکر
شده و متأسفانه کیفیت نسخه مطلوب نیست و بعضی از ابیات کمرنگ و غیرقابل
خواندن است.

در بررسی، نسخه با شماره ۴۳۱/۱ و ۴۳۱/۲ مقایسه شده و هر کجا که آغاز و
انجامها یکسان بوده‌اند برای اجتناب از تطویل کلام از ذکر آنها خودداری و فقط
به‌موارد متفاوت اشاره شده است.

بعد از دیباجه با آغازی مشابه با شماره ذکر شده در بالا، قصاید شروع می‌شود که
ابیات اولیه قابل رؤیت نیستند.

گوش به حکم توایم مرد زبان نیستم طاعت اگر رد کنی حاش لنا الاعتذار

در ادامه غزلیات با بیت:

درین دریای بی‌پایان درین طوفان شورافزا دل افکندیم بسم الله مجریها و مرسیها

شروع و با بیت:

در دیده‌ای^۱ که جلوه کند کبریای عشق این طمطراق عالم امکان به‌نیم جو

نسخه به‌اتمام می‌رسد و ادامه آن در شماره بعدی آمده است.

۱. در نسخه «دیده» ضبط شده است.

۴- نسخه‌ای به شماره کتابخانه ۳/۳۴۶: ۵-۲۶۷ در کتابخانه انجمن ترقی اردو، دهلی‌نو و شماره میکروفیلم ۴۷/۱ در مرکز میکروفیلم نور موجود می‌باشد. این نسخه ادامه نسخه قبلی است که ابتدا نیمه دوم نسخه و بعد نیمه اول نسخه به تصویر کشیده شده، و دارای ۱۲۵ برگ ۱۷ سطری به خط نستعلیق است. لازم به ذکر است که در حاشیه نسخه هم ابیاتی به خط نستعلیق نوشته شده و در پایان صفحات سمت راست، دو کلمه اول صفحه بعدی نوشته شده که برای فهم تسلسل صفحات با یکدیگر بسیار کارآمد است.

نسخه با بیتی از ادامه غزل نسخه شماره قبل شروع می‌شود:

جسم فسرده را بر جانان چه اعتبار دلخ گدا^۱ به حضرت شاهان به نیم جو

انجام:

به حرف هجر زبان آشنا ساز حزین کلید باغ به غارتگر^۲ خزان چه دهی

حواشی نسخه از غزلی با بیت زیر

بر سر جان فشانیم تیغ نگاه یار کو زخمی سر گرانیم طره مشکبار کو

شروع و به بیت ذیل ختم می‌شود.

مصرع مولوی بدی کاش حزین از آن من تلخ کنی دهان من قند به دیگران دهی

در پایان غزلیات آمده:

”مجموع این غزلها که درین دیوان همایون فالست یکهزار و دو صد و شصت و

شش غزل است که به عون الهی به انجام رسید.“

و در حشیه ذکر شده ”همگی با آنچه در حواشی الحاق شده یک هزار و دو صد و

شصت و شش غزل است.“

آغاز حواشی در متفرقات غزلیات:

جنون می‌خواست تا در وادی مجنون نهم پا را

وفا نگذاشت از خاک درت بیرون نهم پا را

انجام حواشی:

۱. در نسخه «گدا» ضبط شده است.

۲. در اصل نسخه «بغارتگر» آمده است.

از عزیزان نظر مرحمتی می‌خواهم غیر ازینم نبود ز اهل نظر ملتسمی
آغاز حواشی در رباعیات:

بهر چه شوی به‌کعبه ناکامان را زمزم چه کند خون دل آشامان را
انجام حواشی:

ما فاتک ما اقضى و لا ما هوات قد جیتک راجیا محقق املی
در قسمت رباعیات بسیاری از آنها به‌صورت مورب نوشته شده است.
در مثنوی‌ها، حواشی کمتر از مابقی نسخه است و در بعضی از آنها تفاوتی در آغاز و
انجام با شماره ۴۳۱/۱ به‌شرح ذیل وجود دارد.
انجام مثنوی خرابات:

خرابات ما فیض بنیاد باد خراباتیان را روان شاد باد
آغاز مثنوی مطمح‌الانظار:

ای دل فسرده خروشت کجاست خامشی از زمزمه جوشت کجاست
آغاز مثنوی تذکره‌العاشقین:

ساقی ز می‌موحدانه ظلمت بر سترگ از میانه
انجام:

از اوج شرف مباد افولش بخشد دل مقبلان قبولش

در خاتمه نسخه ترقیمه‌ای مبنی بر اینکه این دیوان به‌تاریخ ۱۱۶۸ هجری تدوین
یافته، وجود دارد.

۵- نسخه‌ای به‌شماره کتابخانه ۳/۳۵۳: ۵-۲۷۴ از کتابخانه انجمن ترقی اردو،
دهلی‌نو و شماره میکروفیلم ۴۷/۳ و ادامه آن در شماره ۱ / ۴۸ در مرکز میکروفیلم نور
است. این نسخه دارای ۳۷۸ برگ حاشیه دار ۱۴ سطری به‌خط نستعلیق کاتبی به‌نام
«لاله نراین داس عرف رازان» در دارالخلافه شاهجهان‌آباد است.

نسخه در برگیرنده دیباچه، قصاید، غزلیات، متفرقات غزلیات و رباعیات و مشتمل
بر چهار ترقیمه است. آغاز دیباچه و قصاید با نسخه شماره یک برابری می‌کند.
در انجام قصاید با بیت:

چکنم در عوض اگر نکنم خرده جان خود نثار سخن

ترقیمه‌ای به این صورت نگاشته شده است:

”بعون الله تمام شد قصاید دیوان چهارم... بیست و یکم جمادی‌الثانی ۱۲۳۶
[هجری] مطابق بیست و ششم مارچ سنه ۱۸۲۱ عیسوی.“

بعد از قصاید، غزلیات با بیت آغاز:

ای نام تو زینت زبانها حمد تو طراز داستانها

شروع می‌شود و بقیه آن مشتمل بر ۴۰۸ غزل در میکروفیلم ۴۸/۱ با بیت آغاز ذیل:

فغانم گوش کن امشب که فردا ز من خواهی شنید افسانه‌ها چند

ادامه و به بیت انجام زیر خاتمه پیدا می‌کند:

حزین از دل روشنت غرق نوریم چراغیست در زیر دامن معنی

غزلیات با وجود بعضی از پارگی‌ها و افتادگی‌ها به ترقیمه ذیل پایان می‌یابد:

”غزلیات تمام شد در دوم رمضان ۱۲۳۲ هـ در دارالخلافة شاهجهان‌آباد در عهد
محمد اکبر شاه.“

متفرقات غزلیات با این بیت آغاز شروع شده و متأسفانه انجام آن قابل خواندن

نیست:

اگر بینم شبی در خواب زود خردسالی را به عمری می‌کنم تعبیر این خواب خیالی را
آغاز رباعیات:

شد صید غم زلف رسایی دل ما افتاد به دام ازدهایی دل ما

انجام:

اکنون دامن رنگ و بو را بگذار خاری بودی غنچه شدی بشکفتی

ترقیمه موجود در پایان رباعیات:

”تمت تمام شد رباعیات شیخ علی حزین صاحب بتاریخ هفتم شهر رمضان المبارک
سنه ۱۲۳۶ هجری در عهد دولت عهد اکبر پادشاه... عزیز از جان گرامی قدر
سعادت اساس لاله نراین داس عرف رازان در دارالخلافة شاهجهان‌آباد.“

در خاتمه نسخه هم ترقیمه‌ای به این صورت ذکر شده است:

”تمت تمام شد دیوان چهارم شیخ علی حزین صاحب بتاریخ دویم رمضان سنه
۱۲۳۶ هجری در دارالخلافة شاهجهان‌آباد در عهد محمد اکبر پادشاه.“

۶- نسخه‌ای به شماره کتابخانه ۱۱۵۸/۱۶۳۳ از کتابخانه ادبیات اردو، حیدرآباد و شماره میکروفیلم ۲۱/۳ در مرکز میکروفیلم نور است. این نسخه به خط نستعلیق خوش و دارای ۳۰۰ برگ ۱۷ سطری است. در صدر نسخه، حزین ۷۹ برگ در شرح حال خود آورده و در ادامه اشعار خود را ذکر کرده است. در حاشیه یادداشت‌هایی به شنگرف آمده و بسیاری از عناوین در غزلیات و مثنوی‌ها هم به شنگرف نوشته شده‌اند و در پایین صفحه سمت راست کلمه آغاز صفحه بعدی آمده است.

او در صفحه ۸۶ می‌گوید:

”بسیاری از کتاب رموزات کشفیه را با چند رساله دیگر در آنجا (مشهد) تحریر نموده‌ام و گاهی با اعیان و مستعدان صحبت می‌داشتم و اشعاری که در آن مدت گفته شده بود جمع آوردم و این چهارم دیوان خاکسار است.“

این نسخه مشتمل بر ۷۱۳ غزل، ۲۲۱ رباعی، ۳۹ قطعه، مثنوی چمن انجمن (۲۸۲ بیت)، تذکارات‌العاشقین (۱۰۰ بیت)، خرابات (۱۱۵ بیت) و قصاید (۱۱۲۴ بیت) است.

آغاز نسخه:

بسمله. نحمده و نسأله التقی و نعتصم للوثقی و...

یارای زبان کو که ثنای توکنیم توصیف کمال کبریای توکنیم

آغاز غزلیات:

سخن صریح سراپیم عشق پنهان را به خون دیده طرازیم لوح دیوان را

انجام:

حزین از بوالفضولان در غمش محروم‌تر مردم

بگو با ناز او صبر و تحمل می‌کند کاری

آغاز رباعیات:

شد صید خم زلف رسایی دل ما افتاد به دام ازدهایی^۱ دل ما

انجام:

اکنون دامن رنگ و بو را بگذار خاری بودی غنچه شدی بشکفتی

۱. در نسخه «ازدهای» ضبط شده است.

آغاز قطعات:

ای صاحبی که از اثر رنگ و بوی تو خون کرشمه در جگر گلستان کنم
انجام:

اوج فلک در آب گهر گشته غوطه‌ور کلکم گشوده تا به کف دریا نوال را
آغاز مثنوی چمن انجمن:

به‌نام آنکه آزر را چمن ساخت دل دوزخ شرر را انجمن ساخت
انجام:

دلش گنجینه راز محبت زبانش نکته‌پرداز محبت
آغاز مثنوی تذکارات العاشقین:

ساقی ز می‌موحدانه ظلمت بر شرک از میانه
انجام:

از اوج شرف مباد افولش بخشد دل مقبلان قبولش
آغاز مثنوی خرابات:

نار صور نیم نوا دمیدست هوش از سر آسمان پریدست
انجام:

هر خیره سری به کام دارد یک بزجه که صد پیام دارد
آغاز قصاید:

انت الظاهر فلیس فوقك شیء و انت الباطن فلیس دونك شیء
لا احصى ثناء عليك كما اثنیت علی نفسك والصلوة...

غیر نفی غیرت یکتای بی‌همتاستی

نقش وحدت در چشم وحدت بین من آلاستی

انجام:

بیفکن کنون زخمه خامه را که نازک بود نار و...^۱

۱. افتادگی دارد.

منابع

۱. بهار، محمد تقی: سبک شناسی، ۳ جلد، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم، تهران، ۱۳۳۷.
۲. حزین لاهیجی، شیخ محمد علی: تذکره الاحوال، چاپ لکهنو.
۳. حزین لاهیجی، شیخ محمد علی: کلیات حزین، چاپ لکهنو.
۴. حزین لاهیجی، شیخ محمد علی: کلیات حزین (خطی)، کتابخانه ادبیات اردو، حیدرآباد، شماره ۲۱/۳، مرکز میکروفیلم نور.
۵. حزین لاهیجی، شیخ محمد علی: کلیات حزین (خطی)، کتابخانه انجمن ترقی اردو، دهلی نو، شماره ۴۷/۱، مرکز میکروفیلم نور.
۶. حزین لاهیجی، شیخ محمد علی: کلیات حزین (خطی)، کتابخانه انجمن ترقی اردو، دهلی نو، شماره ۴۷/۲، مرکز میکروفیلم نور.
۷. حزین لاهیجی، شیخ محمد علی: کلیات حزین (خطی)، کتابخانه انجمن ترقی اردو، دهلی نو، شماره ۴۷/۳، مرکز میکروفیلم نور.
۸. حزین لاهیجی، شیخ محمد علی: کلیات حزین (خطی)، کتابخانه مولانا آزاد، علیگره، شماره ۴۳۱/۱، مرکز میکروفیلم نور.
۹. حزین لاهیجی، شیخ محمد علی: کلیات حزین (خطی)، کتابخانه مولانا آزاد، علیگره، شماره ۴۳۴/۱، مرکز میکروفیلم نور.
۱۰. طهرانی، آقا بزرگ: الذریعه الی تصانیف الشیعه، ۲۵ جلد، دارالضواء، طبع ثانی، بیروت.
۱۱. مرعشی، سید محمود: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی نجفی مرعشی، سی و هفت جلد، ولایت قم، چاپ دوم، قم.
۱۲. منزوی، احمد: فهرست مشترک نسخه‌های خطی پاکستان، سیزده جلد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۷۰.
۱۳. واله داغستانی، علی قلی خان: ریاض الشعرا، تصحیح پروفیسور شریف حسین قاسمی، کتابخانه رضا رامپور، اترپردیش، هند، ۲۰۰۱ م.